
Zapisi

1.01
323.272(497.4)"194"
Prejeto 24. 5. 2004

UDK

Mitja Ferenc*

Kako do evidence prikritih grobišč v Republiki Sloveniji?

IZVLEČEK

Članek opisuje problematiko, metodologijo in rezultate prve faze evidentiranja prikritih grobišč v Republiki Sloveniji za obdobje april 2002 - februar 2003 in avgust 2003 - maj 2004. Medvojna in povojna grobišča nasprotnikov partizanskega tabora so več kot 50 let ostala prikrita. Evidentiranih je bilo 290 grobišč od tega 36 kraških brezen, 7 rudniških jaškov in zaklonišč, 12 protitankovski jarkov in 236 običajnih jam.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, žrtve, povojni poboji, grobišča, evidentiranje

ABSTRACT

HOW TO DOCUMENT HIDDEN GRAVE SITES IN REPUBLIC OF SLOVENIA?

The paper describes the problems, the methodology and the findings related to the documenting of the hidden grave sites from the Second World War and the first post-war years on the territory of the Republic of Slovenia. This was carried out between April 2002 and February 2003 and from August 2003 till May 2004 when the first phase of the national project of documenting all the grave sites from the mentioned period was carried out. The wartime and the post-war grave sites of the opponents of the partisan movement remained undisclosed for more than fifty years. A total of 290 grave sites were documented, 35 of which were located in Karst pits, 7 in mine shafts and shelters, 12 in anti-tank trenches and 236 in burial pits.

Key words: Second World War, grave sites, post-war executions, documenting

---

* Dr., docent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; e-mail: Ferenc.Mitja@guest.arnes.si

---

Zakonodaja o vojnih grobiščih

V Sloveniji je 3811 grobov in grobišč, od katerih je 114 iz 1. svetovne vojne, 3694 iz 2. svetovne vojne in 3 iz ostalih vojn. Gre za okoli 108.000 pokopanih, od katerih jih večina - več kot 86.000 - sodi v čas 1. svetovne vojne. Seveda ne gre le za Slovence temveč za osebe različnih narodnosti, ki so padle na ozemlju Slovenije. Do junija 2003 so vojna grobišča urejali trije zakoni,¹ nobeden izmed teh zakonov pa ni urejal t.i. povojnih, prikritih množičnih grobišč. Od 3694 grobov 2. svetovne vojne je 2707 grobišč in grobov borcev NOV in 942 grobov žrtev vojnega nasilja.² V te uradne številke pokopališč, grobišč, grobnic, grobov niso zajeta tista grobišča, ki jih označujemo kot prikrita. V število žrtev vojne in zaradi nje pa tudi niso zajeti tisti, ki niso mogli in smeli imeti svojega groba.

Slovenija v dvanajstih letih svoje samostojnosti in še nekoliko daljšem obdobju, ko se je vprašanje teh grobišč v medijih lahko dotaknilo slehernega Slovenca, ni mogla začeti sistematično zbirati podatkov o prikritih grobiščih.³ Aktivneje je država - vsaj deklarativno - posegla v problem jeseni 2001, ko so javnost zasuli komentarji o odkritih grobiščih v Crngrobu, Lancovem, Slovenski Bistrici in se je upravičeno postavljalo vprašanje, kdaj bo država pridobila seznam prikritih grobišč in kdaj ter kako jih bo začela urejati. Sledila je izjava Vlade RS, v kateri se je zavezala da bodo državni organi storili vse, da se grobišča najdejo, označijo in kjer je treba, posmrtni ostanki tudi prekopljejo.⁴ Junija 2003 je Državni zbor RS sprejel Zakon o vojnih grobiščih, ki naj bi uredil vprašanje prikritih grobišč, med njimi tudi domobranskih in žrtev drugega medvojnega in povojnega revolucionarnega nasilja.⁵

Začetki evidentiranja povojnih množičnih grobišč

Začetki evidentiranja segajo v leto 2000. Državni zbor je oktobra 1999 ob obravnavi predloga zakona o lastninjenju kulturnih spomenikov v družbeni lastnini (ZLKSDL) sprejel dva sklepa, od katerih eden predlaga Vladi Republike Slovenije, da Komisija za reševanje prikritih grobišč⁶ (dalje Komisija) pripravi

---

¹ Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije (dalje UL SFRJ), 60/75, *Zakon o znanovanju in vzdrževanju pokopališč in grobov pripadnikov zavezniških in drugih tujih armad v Jugoslaviji*; UL SFRJ, 29/73 in 29/76, *Zakon o pokopališčih in grobovih borcev v tujini*; UL SRS, 4/78, *Zakon o grobiščih in grobovih borcev*.

² Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve RS (dalje Ministrstvo za delo), Informacija o stanju na področju vojnih grobišč za sejo Vlade RS, 29. 7. 1999. V uradnih podatkih se pojavljajo tudi višje številke.

³ Treba je opozoriti, da so se s tovrstno problematiko že v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja ukvarjali ljudje in društva zunaj pristojnih državnih organov; največ novinar in publicist Ivo Zajdela in Društvo za ureditev zamočanih grobov. V posameznih občinah so v začetku devetdesetih let 20. stoletja ustanovili občinske komisije, ki so delo opravile z različnim uspehom (več ali manj so kmalu prenehale z delom, se povečini ukvarjale z okoliščinami usmrtilcev in manj z iskanjem in določanjem ter označevanjem lokacij na terenu samem ali preverjanjem zanesljivosti).

⁴ Izjava Vlade RS ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih, 22. 11. 2001.

⁵ UL RS, 65/2003.

⁶ Ob ustanovitvi 24. 10. 1990 se je Komisija imenovala Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu; 13. 12. istega leta je dobila še

seznam

mno-

žičnih grobišč kot osnovo, na podlagi katere bo Vlada pripravila razglasitve za spomenike državnega pomena.

Tisti, ki smo se ukvarjali z zgodovinskimi spomeniki in njihovim razglašanjem, smo vedeli da takšen sklep Državnega zbora pomeni tudi potencialno nevarnost. Ob dejstvu, da ni obstajala evidenca grobišč, da se grobišča niso začela niti urejati, je bila namreč bojazen, da bi razglašali za kulturne spomenike, morda celo državnega pomena, tiste lokacije, ki bi bile nepreverjene, neraziskane, nepotrjene. Jasno je, da mora biti razglašanje za kulturne spomenike samo končna faza pri urejanju grobišč. Najprej je treba ugotoviti, ali gre v posameznem primeru za grobišče. Šele nato pride uvrstitev v register vojnih grobišč, ureditev, in na koncu morebitna razglasitev za kulturni spomenik. Spomeniška stroka se je s podobnimi pojavi in pritiski ubadala že pri sorodni zgodovinski dediščini iz obdobja 2. svetovne vojne.

Ko smo v Komisiji spoznali, da v bližnji bodočnosti ni realnih možnosti, da bi Ministrstvo za delo kot resorni organ evidentiranje izvedlo (kadrovska in tehnična nezmožnost, zavračanje pristojnosti, dokler zakon o Vojnih grobiščih ne bo sprejet, itd.), smo se v začetku leta 2000 priprave seznama lotili člani Komisije sami. Predlagali smo, da se razkorak med zahtevami Državnega zbora, med željami in nalogami Komisije, med prakso in strokovnimi načeli, ki veljajo v spomeniško-varstveni stroki (Ministrstvo za kulturo) in med trenutnim stanjem priprave topografije in ureditve grobišč (Ministrstvo za delo), reši tako, da si Komisija ali skupina članov Komisije, ki jo le ta pooblasti, ogleda vsa (ali že vnaprej izbrana) grobišča in pripravi seznam.

Od januarja do junija 2000 so delo na terenu izvajali: člana Komisije dr. Tine Velikonja - predsednik Nove slovenske zaveze, dr. Mitja Ferenc - Ministrstvo za kulturo, Uprava RS za kulturno dediščino (dalje MK, Uprava RS KD) in Mateja Bavdaž (MK, Uprava RS KD). Občasno so se skupini pridružili tudi drugi člani Komisije (npr. predsednik Viktor Blažič). Že takrat je delo potekalo v okviru Ministrstva za kulturo, saj Komisija ni imela nobenih materialnih in tehničnih sredstev za tak projekt. Po nekajmesečnem delu se je junija 2000 delo prekinilo, saj je vlada, takrat jo je vodil dr. Andrej Bajuk, zamenjala predsednika komisije in del članov. Novo vodstvo Komisije⁷ je imelo drugačne poglede in način dela. Vodja ekipe za evidentiranje, pisec tega članka, pa kljub prizadevanjem dotedanjšega predsednika Komisije ni bil več njen član.⁸ Naslednje leto - junija 2001, je vlada dr. Janeza Drnovška sestavila novo komisijo - Komisijo Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč. Med sedmimi nalogami komisije je na prvem mestu napisano: "Evidentiranje podatkov o številu in območjih grobišč predstavnikov nezmagovite strani v 2. svetovni vojni - vzpostavljena evidenca bo lahko kasneje služila za normiranje grobišč". Priprava evidence je torej postala ena

pristavek " in drugih tovrstnih grobišč"; Arhiv Komisije, Sklepa o ustanovitvi in dopolnitvi.

⁷ Spremenila je tudi ime iz Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu in drugih tovrstnih grobišč v Komisijo Vlade RS za evidentiranje in označitev prikritih grobišč; Sklep Vlade RS, 9. seja, 27. 7. 2000. V tem sklepu je prvič kot naloga komisije navedeno evidentiranje prikritih grobišč.

⁸ Pismo Tineta Velikonje avtorju, 15. 9. 2000; Delo 30. 9. 2000, javno pismo Spomenke Hribar dr. Andreju Bajuku. Delo, 7. 10. 2000, Viktor Blažič: Grobovi tuljijo.

glavnih nalog komisije.⁹

Ministrstvo za kulturo in evidentiranje prikritih grobišč

Poznavajoč sistem evidentiranja kulturne dediščine pri Ministrstvu za kulturo in njeni Upravi Republike Slovenije za kulturno dediščino (Uprava RK KD) in poznavajoč tehnične možnosti njihovega INDOK centra ter dejstva, da za tak projekt niso obstajala namenska sredstva v proračunu, je bilo najprimerneje, da je ta projekt začel nastajati v okviru Ministrstva za kulturo. Zakaj?

Pri Upravi RS KD namreč že nekaj let deluje računalniško podprta baza registra kulturne dediščine,¹⁰ kjer je vpisanih več kot 16.000 enot kulturne dediščine. Metodologija, ki jo je razvila Uprava RS KD, se nam je zdela najbolj primerna in najbližja osnova, na katero bi lahko navezali topografijo prikritih grobišč. Vsakršno uvajanje nove metodologije, novega načina dela, iskanje izvajalcev, proračunskih sredstev itd. bi delo zavleklo, vezano bi bilo na veliko večja sredstva, razpise, daljše roke itd. Realno gledano je v sistemu državne uprave takšen projekt zaradi metodologije in zagotovljenih tehničnih predpogojev lahko začel nastajati le pri tem organu. Kljub temu da Ministrstvo za kulturo ni resorni organ za vojna grobišča, se je odločilo, da bo projekt eno leto nastajal v okviru njenega ministrstva s pomočjo kadrov in s sredstvi ter tehnično podporo ministrstva oziroma njene uprave.

Načela priprave projekta Evidentiranje prikritih grobišč v RS

Osnovne usmeritve projekta so bile izdelati evidenco in register prikritih grobišč, ki bo kartografsko in fotografsko ter dokumentacijsko podkrepjen. Nastajal naj bi v okviru državne uprave in ob obstoječih kadrovskih in finančnih možnostih, po enotni metodologiji. Vseboval naj bi rezultate, na podlagi katerih se bo država lažje odločala o postavitvah spominskih znamenj in smernicah za urejanje grobišč. Omogočal bi nadgradnjo in nadaljevanje dela in bil osnova za delo resornemu organu - Ministrstvu za delo, ko bo ta imel zagotovljene kadrovske in tehnične možnosti za nadaljevanje. V pomoč naj bi bil tudi drugim državnim organom - Ministrstvu za notranje zadeve, Ministrstvu za okolje in prostor, tožilstvom, sodiščem (pri odločitvah sodišča o posegih pri sondažah, izkopih), medijem in raziskovalcem ter drugim. Zaradi kratkega roka smo se dela lotili nivojsko; ne v detajlno raziskavo posameznih grobišč, temveč čimprej pridobiti osnovne podatke za čim več lokacij. Za najpomembnejše smo imeli določitev kraja s satelitsko navigacijo, ki je bila osnova za kasnejše digitaliziranje in kartografski izris in določitev zemljiškoknjižnih podatkov ter fotodokumentacija

---

⁹ Sklep o ustanovitvi Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, 33. seja Vlade RS, 21. 6. 2001.

Naloge komisije so bile še: priprava konkretnega programa aktivnosti za ustrezno zavarovanje in vzdrževanje teh grobišč do sprejetja ustreznega zakona, ki bo pokrival to področje; dajanje mnenj o vprašanih, ki se nanašajo na obstoječa in novo odkrita grobišča ter grobove množičnih pobojev, sodelovanje v postopku za pridobitev idejne rešitve za označitev - zaznamovanje vseh ostalih tovrstnih grobišč v Sloveniji; tekoče spremljanje poteka gradnje Spominskega parka Teharje in gradnje sakralne kapele v Kočevskem rogu pod Krenom; posredovanje predlogov in pobud Vladi RS v zvezi z ureditvijo in obeležitvijo grobišč; zbiranje finančnih sredstev, namenjenih ureditvi tovrstnih grobišč.

¹⁰ UL RS, 26/95, *Pravilnik o vodenju zbirnega registra kulturne in naravne dediščine*.

in natančen opis dostopov. Priprava evidence je bila specifična in težavna že v tem, da je bilo treba na terenu samem najti, določiti posamezne lokacije grobišč in njihovo velikost ter morebitne žrtve in to ob dejstvu, da so pisni viri o povojnih pobojih redki, skoraj nikakršnih pa ni o lokacijah grobišč. Tako smo poleg literature, časopisja, zapis-

nikov občinskih preiskovalnih komisij, zapisnikov preiskovalnih komisij Državnega zbora RS (t.i. Pučnikova, Polajnarjeva), arhiva Nove Slovenske zaveze, arhivov okrožnih javnih tožilstev, arhivov policijskih uprav, katastra Jamarske zveze Slovenije, zasebnih arhivov mnogo podatkov pridobili od ustnih virov. Ne glede na to, da je treba ohraniti kritično distanco do virov, zlasti ustnih, pa so nam zaradi pomanjkanja pisnih virov - redki so namreč pisni viri o povojnih pobojih, skoraj nikakršnih pa ni o lokacijah grobišč - spominski zapisi in izjave neposrednih prič bile skoraj edine sledi, ki so nas privedle do lokacije.¹¹ Ker se država razen v nekaj redkih primerih načrtnega raziskovanja - sondiranja grobišč še ni lotila, je posamezne evidentirane lokacije še nemogoče povsem potrditi ali zavreči.

Rezultati evidentiranja (Poročilo o ogledih in tehničnih zadevah)

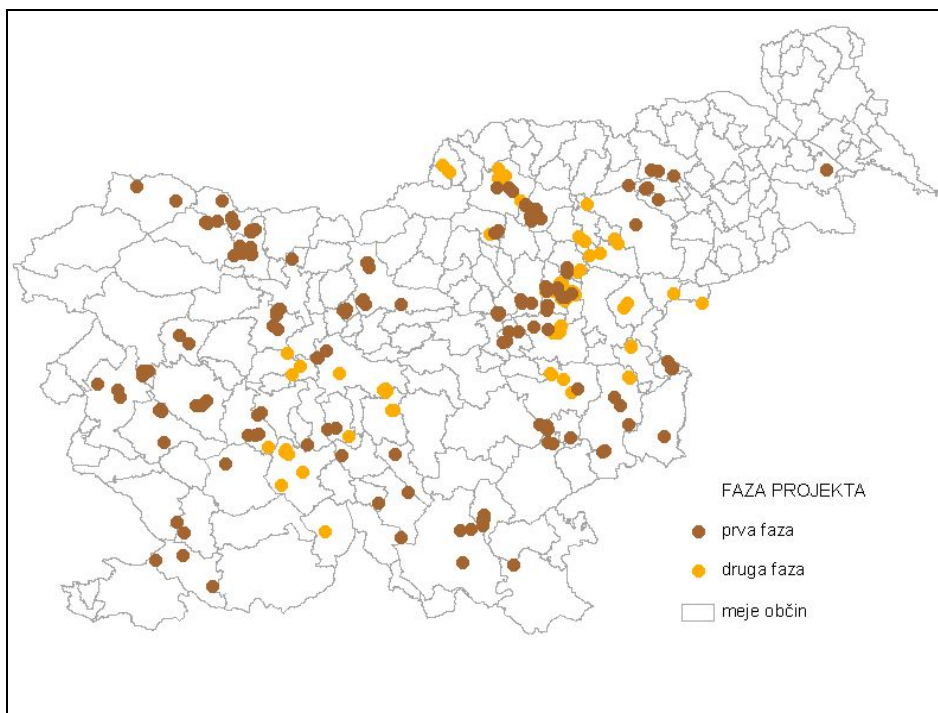

V sodelovanju s poznavalci posameznih grobišč, kriminalisti, predsedniki in člani nekdanjih občinskih preiskovalnih komisij za raziskavo povojnih množičnih pobojev, sorodniki žrtev in drugimi sta avtorja dr. Mitja Ferenc in Mateja Bavdaž v obdobju od marca 2002 do februarja 2003 obiskala in zajela podatke o 196 grobiščih in jih obdelala po enotni metodologiji.¹² Kljub 196 evidentiranim lokacijam je še najmanj 187 krajev ostalo na seznamu za ogled. Delo se je kasneje lahko nadaljevalo avgusta 2003, ko sta Ministrstvo za delo in Ministrstvo za kulturo sklenili dogovor o sodelovanju pri projektu Evidentiranje prikritih grobišč v RS do konca leta 2004. Konec maja 2004 je bilo enotno evidentiranih 290 lokacij grobišč, več kot 100 pa jih je še na seznamu. Kraji grobišč so bili določeni s satelitsko navigacijo (GPS). Za vsako grobišče sta podala identifikacijske podatke, opisala grobišče in mu dodala oznake za iskanje in razvrščanje, določila lokacijo grobišča, vire in literaturo, fotografije itd. Avtorja sta ob tem pripravila 701 topografsko karto in naredila okoli 2400 fotografij, pripravila 295 kart s parcelnimi števkami, okoli 2300 skic, zemljevidov, fotografij in druge dokumentacije, opravila številne avdio in video zapise. Rezultati opravljenega dela so bili predstavljeni na tiskovni konferenci Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 1. junija 2004.

---

¹¹ Na tem mestu posebej izpostavljam delo kriminalistov na policijskih upravah, zlasti pa vodjo policijske skupine akcije Sprava višjega kriminalističnega inšpektorja Pavla Jamnika, ki so pri iskanju dokazov skozi opravljene razgovore z zapisanimi Uradnimi zaznamki ustvarili zgodovinski vir, pomemben za rekonstrukcijo obravnavanih dogodkov, zlasti za natančnejše potrjevanje evidentiranih prikritih grobišč. Zbrana pričevanja, ki smo jih za delo pri evidentiranju dobili na vpogled, so ob skoraj popolni odsotnosti relevantnih dokumentov, kljub potrebni kritičnosti izrednega pomena.

¹² Mitja Ferenc (Komisija Vlade RS), Mateja Bavdaž (Ministrstvo za kulturo): Evidentiranje prikritih grobišč v RS, delovno gradivo, marec 2003. Računalniško aplikacijo in zemljevide v tekstu je pripravila mag. Ksenija Kovačec-Naglič z Ministrstva za kulturo, vodja INDOK centra URSKD.

Shema računalniške obdelave

1. *Identifikacija: Oznaka:* Pomeni zaporedno številko vpisa; *EŠD:* Evidenčna številka dediščine. Nekaj grobišč je že sedaj vpisanih v register dediščine, ki se vodi pri Upravi RS KD; *Ime grobišča:* Sestavljeno je iz imena naselja, v katerega območju se grobišče nahaja, in iz krajevne oznake, ki najbližje opredeljuje lokacijo; *Simonimi:* Tu vpisujemo druga imena grobišča, ki jih zasledimo v virih in literaturi.

2. *Opis grobišča: Kratek opis* (stavek ali dva) in nekoliko *daljši opis* (običajno okoli 10 vrstic), sta namenjena opisu zgodovinskih dogodkov: kdo, kdaj, koliko. Tu bo prihajalo do največ sprememb, saj bomo z raziskavami ali dognanji na terenu, ob izkopih, sondažah, novih pričevanjih ipd. prihajali do novih spoznanj.

Tip grobišča nam bo razvrstil lokacije po vrsti zemljišča, na katerem je grobišče: travnik, njiva, obrežje, sadovnjak, ob potoku, gozd, apnenica, kamnolom, gomila, vrtača, jasa, odlagališče odpadkov, ribnik, urbano okolje ipd.

Pod *geslo* sva vnašala vrsto žrtev, ki se v pojavljajo v virih; npr. hrvaški civilisti, slovenski domobranci, ustaši, domobranci ranjenci ipd.

Kategorija *narodnost* nam bo omogočala razvrstitev grobišč in njihovih žrtev po narodnosti (Nemci, Italijani, Romi, Slovenci, itd).

Status žrtve nam bo omogočal grupiranje grobišč glede na to, kdo je v njih pokopan: civilisti, vojaki, mešano, neznano.

Označitev nam bo povedala, koliko grobišč je označenih in koliko ne.

3. *Lokacija:* Tretja skupina podatkov so podatki o lokaciji grobišča.

Vsaka satelitsko določena lokacija sodi v območje, ki *naselju* pripada, vsako

naselje pa pripada določeni *občini*. *Centroid* pomeni središčno točko v primeru, če imamo zarisano območje in ne lokacije. Slovenija je razdeljena na mrežo *kart* v različnih merilih. Tu sva z Matejo Bavdaž vpisovala imena kart v merilu 1:5000 in 1:25.000. Sledita *kratek* in *daljši opis lokacije*. Tu zapišemo lego grobišča. Če je grobišče npr. v kraškem breznu, tu zapišemo osnovne podatke o breznu, o ureditvi grobišča in mnenje o zanesljivosti, oziroma, kaj bi bilo treba še storiti za zanesljivejšo ugotovitev obstoja posmrtnih ostankov. Zelo pomembno je poglavje *Opis dostopa do lokacije*, kjer sva poskušala natančno opisati, kako do grobišča privedemo. Bolj široko sva to opisovala pri težje dostopnih lokacijah.

Zaris lokacije TTN in *Zaris lokacije ortofoto* pomeni, da sva vsak zemljevid skenirala tako kartografsko kot s pogledom z zraka (ortofoto) v merilu 1:5000.

4. *Viri in literatura*: O posameznem grobišču ali dogodkih, ki se navezujejo na grobišče, bodo navedeni viri in literatura.

5. *Fotografije*: Vsako lokacijo grobišča in vse, kar je z grobiščem povezano (ureditev, znamenja, dokumentacijske slike, dokumenti), sva tudi fotografirala. Izbrane fotografije ali dokumente sva skenirala in jih vnesla v računalniško aplikacijo. Vsaka slika ima opis in datum nastanka ter kdo jo je posnel.

6. *Opombe*: V tem polju so med drugim zabeleženi datumi vpisa v evidenco, datumi terenskih ogledov in osebe, ki so ob tem sodelovale.

7. *Kataster*: Tu vpisujemo podatke o številki parcele, katastrski občini in katastrski upravi. To skupino podatkov smo vključili naknadno (februar 2004), po sprejetju Zakona o vojnih grobiščih, ker je le ta predvidel za Register grobišč tudi to vsebino. Poleg tega na parcelnih listih zarisujeva lokacije v manjšem merilu, večinoma v merilu 1:1000 in 1:2000.

8. *Ustni viri*: Tudi to polje smo v aplikacijo vključili naknadno. Ker so nam podatke posredovale tudi osebe, ki ne želijo biti imenovane, smo v prejšnjih opisih njihova imena označili z njihovimi začetnicami. Tu so navedena njihova polna imena in naslovi. To polje zato zaenkrat zaradi varstva osebnih podatkov ni namenjeno javnosti.

9. *Izpisi*: Vpisane podatke lahko natisnemo v različnih oblikah izpisa (popoln opis, kratek opis ali seznam grobišč urejen po občinah, abecednem vrstnem redu, zaporednih številkah itd.).

Ob začetku dela smo računali, da je v Sloveniji okoli 120-150 lokacij, ki so ali bi lahko bila grobišča. Vendar kaže, da je Slovenija mnogo bolj prepredena z grobišči, kot so bila naša predvidevanja. Do maja 2004 evidentiranih 290 lokacij sodi v 69 občin, kaže pa, da bo več kot 85 slovenskih občin, torej vsaka druga do tretja imela na svojem teritoriju opraviti z enim ali več prikritimi grobišči. Največ lokacij je evidentiranih v občinah Celje (28), Ljubljana (21), Mislinja (15), Radovljica (14), Prebold (13), Kamnik (12), Škofja Loka (10).

Grobišča glede na kraj pokopa

Glede na kraje, ki so jih izbrali za usmrtnice, lahko grobišča razdelimo v štiri skupine: kraška brezna, rudniške jaške, vanje uvrščamo tudi zaklonišča, protitan-kovske in strelske jarke ter običajne jame, ki so jih za usmrtnice morali izkopati. Od 196 obdelanih lokacij grobišč je 35 kraških brezen, 7 rudniških jaškov in

zaklonišč, 12 protitankovski jarkov in 236 običajnih jam.

Jamarji so med nekaj več kot 8000 v registru¹³ opisanimi *kraškimi jamami* pri 86 opazili in zapisali najdbo človeških kosti. Glede na to, da se v prvih povojnih letih o tovrstnih najdbah niso upali pisati, imeli pa so tudi različne interese in znanje o jamah in o človeških ostankih, je to število lahko le orientacijsko in po mnenju poznavalcev verjetno presega število 100. Jamarji opažajo kosti tudi v tistih že registriranih jamah, kjer je bil znan njihov obstoj, vendar jih zapisniki ne omenjajo. Veliko človeških ostankov je v tem obdobju že propadlo, lahko jih je prekrilo listje, zemlja ali kamenje ali pa so jih že odstranili. Nekatere jame so tudi namerno zasute, spremenjene v smetišča, pri nekaterih ostanki niso vidni, so se pa v bližini ohranili sledovi, ki navajajo, da imamo lahko opravka z jamami - grobišči. Sledove pobojev pri jamah, ki so služile za množična grobišča, so običajno zakrivali z miniranjem vhodov. Eksplozije so ponekod odstranile le del vhoda, drugod pa je prišlo do popolne zrušitve vhoda. Takšen primer je, recimo, v najbolj znanih prikritih grobiščih na Kočevskem rogu: Jami pod Macesnovo gorico in Jami pod Krenom, pri kateri je leta 1990 potekala tudi pravna slovesnost.¹⁴ Iznosov človeških posmrtnih ostankov iz kraških jam skoraj ni bilo. Do delnega izkopa oziroma iznosa je prišlo le leta 1992 iz devetih brezen v občinah Koper in Sežana, iz Mihove jame pri Uršnih Selih ter iz jame Bršljanka. Iz treh brezen na Trnovski planoti pa je goriška občinska komisija kosti, ki so jih iznesli jamarji, pregledala, ugotovila, da so človeške in jih nato vrnila v jamo. Natančnejšo raziskavo je policija opravila v Jami za vrtcem (Spodnja Lipnica), kjer pa z DNK raziskavo niso potrdili domnevne identitete in v Breznu pri Konfinu I nad Glažuto, ki je po zaslugi dr. Lovra Šturma in sodelavcev do sedaj najbolj vsestransko raziskana tovrstna lokacija.

Druga skupina prikritih grobišč so *rudniški jaški* in velike razpoke ob posedanju rudniških jaškov. Najbolj znan je jašek Sv. Barbare v Hudi jami pri Laškem. Čeprav so ob preiskavi že naročili pripravo predračuna in tehničnih pogojev za podrtje štirih pregrad, obnovo dela zasutega rova in dostop do dveh 40 do 50 m globokih jaškov, v katerih naj bi bili posmrtni ostanki, pa do raziskav v tem zloglasnem jašku še ni prišlo.¹⁵ Omenja se tudi Krištrandol pri Hrastniku, opuščeni rudnik Pečovnik pri Celju, rudniške razpoke na hribu Gorice nad Šoštanjem. Domnevamo, da je največ žrtev v rudniških razpokah Starega Hrastnika, kjer ležijo žrtve srbske narodnosti (usmrčeni po 20. maju 1945) in slovenske narodnosti (usmrčeni v začetku junija, po vsej verjetnosti v nočeh od 2. do 8. junija 1945). V rudnikih in rudniških razpokah izkopavanj do sedaj še ni bilo, so pa lokacije, dogodke iz Starega Hrastnika opisali trije, ki so se rešili bodisi z morišč ali na poti do njih. V to skupino uvrščamo tudi že pripravljena zaklonišča, bunkerje, ki so jih uporabili za grobišča (Slovenska Bistrica, Krško, Spodnje Radvanje).

¹³ Kataster jam vodi Jamarska zveza Slovenije skupaj z Inštitutom za raziskovanje krasa ZRC SAZU. Kataster jam sestavljajo osnovni podatki, ki so zbrani ponavadi ob prvem obisku in raziskovanju jame (katastrska številka, ime, lega, koordinate, opisi in podatki o prvih raziskovalcih, načrt jame). Kasneje so registracijskemu zapisniku dodani še dopolnilni zapisniki, načrti, fotografije ipd.

¹⁴ Več o kraških jamah - grobiščih glej Andrej Mihevc: Množična grobišča v jamah v Sloveniji. V: Brez milosti : ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem. (ur. Lovro Šturm), Ljubljana 2000, str. 331-349.

¹⁵ PU Celje, dopis s ponudbo Rudnika Trbovlje-Hrastnik, d.o.o., 27. 2. 2002.

Tretja skupina prikritih grobišč so *protitankovski in drugi že prej skopani jarki*. Najbolj raziskan je protitankovski jarek in množično grobišče na Tezmem pri Mariboru. Tu je verjetno največje grobišče na Slovenskem, morda tudi v Evropi. Žrtve, razen morda v manjšem številu, niso bili slovenski državljani. Del jarka je bil ob gradnji avtoceste, ki je jarek prečkala, sistematično raziskan, v preostali del jarka pa niso posegali. Večje množično grobišče je tudi v celjskem protitankovskem jarku, ki je bil nekaj kilometrov dolg in je segal od Teharij do osnovne šole na Golovcu. Manjši del jarka je bil raziskan leta 1997. Na 420 cm dolžine so v globini 150 cm našli 40 okostij, ki so razen treh pripadala moškim, najverjetneje večinoma pripadnikom oboroženih sil NDH.¹⁶ Sem lahko uvrstimo tudi slučajen izkop iz nekdanjega jarka za protiletalski top pri gostišču Klukec v Celju, kjer so avgusta 1996 našli ostanke več kot 30 ljudi.¹⁷ Drugje raziskav ni bilo, z izjemo sondiranja v zasutih jarkih v Medlogu pri Celju, ki pa ni potrdilo obstoja grobišča.¹⁸ Znan pa je protitankovski jarek, ki je med Brežicami in Dobovo prečkal polje med Savo in cesto proti Dobovi. Večji strelski jarek, napolnjen s trupli, je v Bistrici ob Sotli. Protitankovski jarek, uporabljen za grobišče, je ob cesti in železnici pri Mislinji in pri Slovenj Gradcu. Uporabljen je bil tudi jarek Rupnikove linije pri Radovljici.

Četrta skupina prikritih grobišč, po številu največja, so *običajne jame*, ki so jih za pokop pobitih morali izkopati. Razporejene so po celi Sloveniji. Na vprašanje, kje jih je največ, je težko odgovoriti, saj je njihovo število odvisno tudi od stopnje raziskanosti posameznega območja. Dosedanje raziskave kažejo na to, da je tovrstnih grobišč največ na Štajerskem (v okolici Celja), na Gorenjskem, na območju Slovenj Gradca in Mislinje, v okolici Kamnika. Večinoma so skopane v redkem gozdu, na gozdnih jasah ali na gozdnem obrobju travnikov. Najdemo pa jih na vseh mogočih lokacijah (na krajih, kjer so kasneje uredili ribnike, smetišča, parkirišča, v sadovnjakih, ob zunanem zidu pokopališča, na obrežju rek, ob potokih, na strmih pobočjih, celo ob kapelicah). Nekatera grobišča je odkrila narava (npr. ob povodnji Lahomščice), bodisi so se pokazala slučajno ob gradbenih izkopih (npr. Medlog - Slovenijales), ali ob iskanju posameznikov in društev (npr. Gornji Suhor). Le redka so se odpirala načrtno (npr. Zaplana - Zakovski gozd pod Strmico; Strelac - Jelenca). Izjema so grobišča nemških in italijanskih vojakov, katerih prekopi potekajo po sporazumih z obema državama kontinuirano. Prve prekopljejo v eno od treh pokopališč v Sloveniji: Kranj, Celje, Ljubljana, druge pa prepeljejo na italijansko stran v Redipuglio.

Grobišča glede na čas, narodnost in status

Množičnih usmrtitev je bilo v Sloveniji največ od maja do julija 1945 in to zlasti vrnjenih ali doma zajetih slovenskih domobrancev ter ujetnikov in jetnikov iz

¹⁶ Arhiv Okrožnega državnega tožilstva (ODT) Celje, dopis Urada kriminalistične službe UNZ Celje okrožnemu državnemu tožilstvu, št. 0221/24-5990-S-24/B-85/91, z dne 22. 9. 1997; dopis Medicinske fakultete, Inštituta za sodno medicino, št. E 166/97 BJ/PK, z dne 17. 02. 1998; dopis Janeza J. Švajncerja z izvedenskim mnenjem okrožnemu sodišču v Celju, 31. 1. 2002.

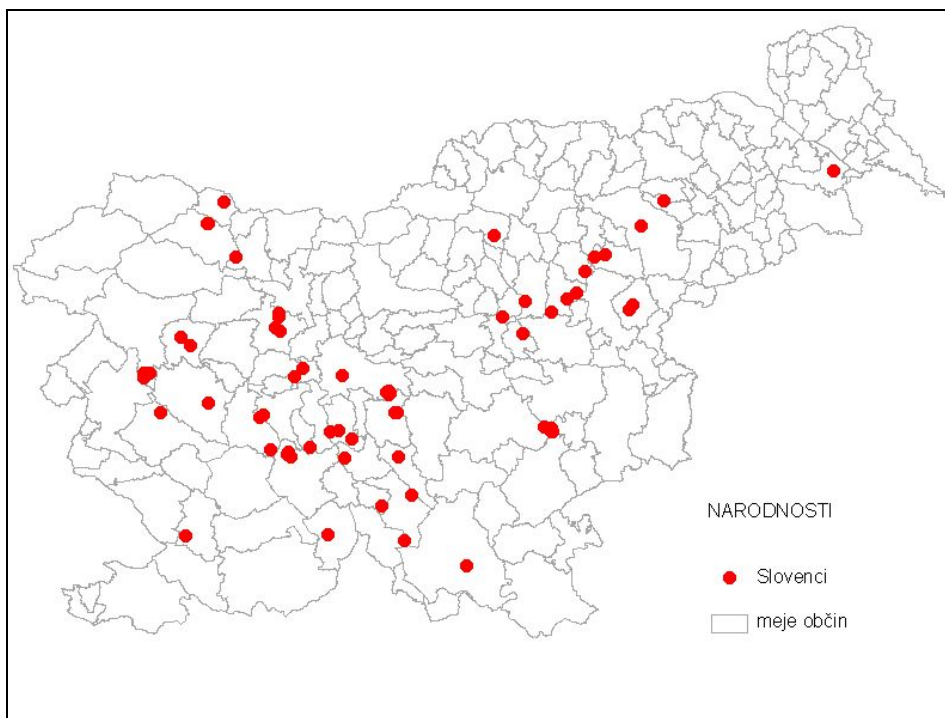
¹⁷ ODT Celje, operativno poročilo ODT Celje Državnemu tožilstvu RS, 27. 8. 1996; Poročilo podjetja Veking d.o.o. o poteku del prekopa posmrtnih ostankov na osnovi odredbe I-Kpd 209/96.

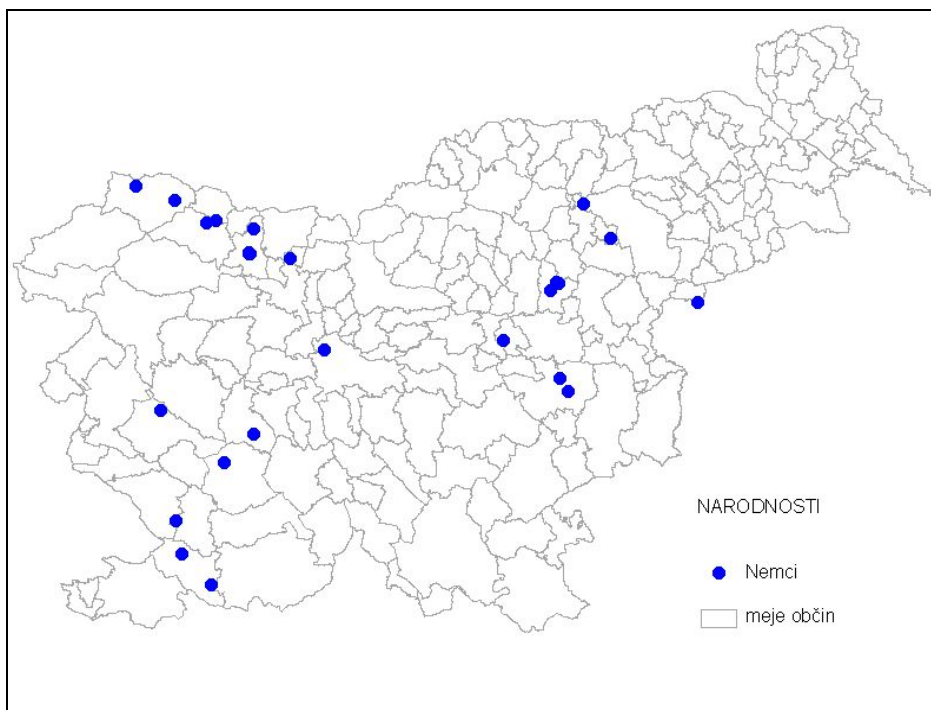
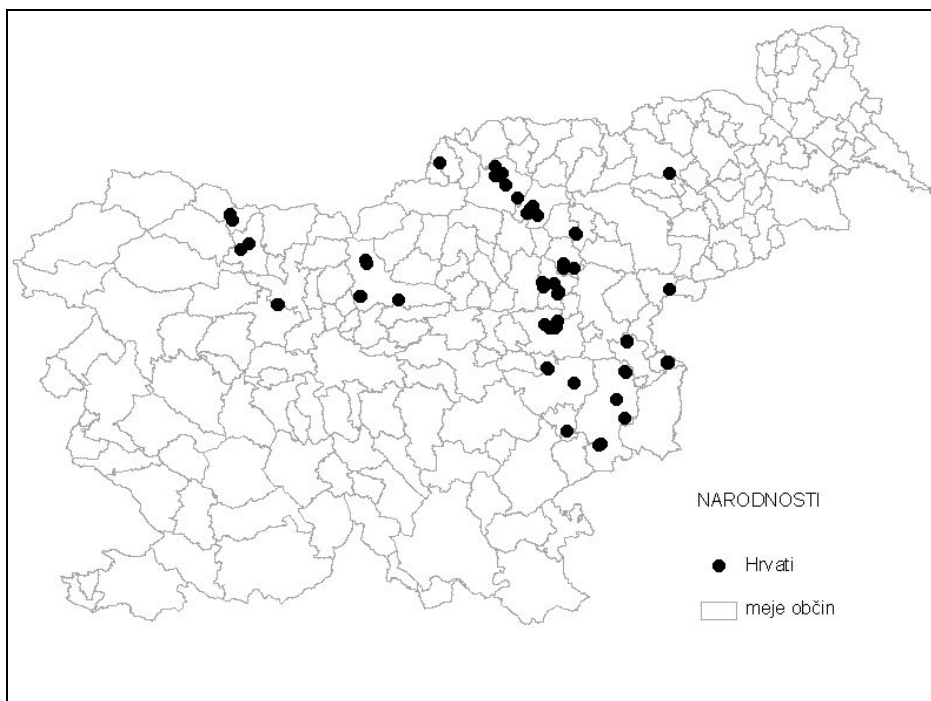
¹⁸ Po izjavi poznavalca celjskih grobišč Janeza Črneja so projektanti izbrali pot, ki se je grobišč izognila; izjava avtorju 2. 4. 2004.

drugih jugoslovanskih pokrajin in nato do januarja 1946, največ Nemcev, Italijanov ter kolaborantstva in protikomunizma osumljenih Slovencev. Do posameznih skrivnih usmrtitev pa je prihajalo tudi še pozneje.

Nekaj več kot desetina do sedaj evidentiranih grobišč je t.i. medvojnih. Iz leta 1942 so to npr. grobišča v Krimski jami, Žigloviči nad Ribnico, Griču pri Klevčevžu, Čužnji vasi, Iški vasi. Drugo večjo skupino grobišč lahko umestimo v čas septembra in oktobra 1943, po kapitulaciji Italije. Gre za usmrtitve in poboje zajetih vaških stražarjev in četnikov ter nekaterih civilistov npr. Travna gora, Mačkovec, Mozelj ter Jelendol in Bavdle pri Grčaricah - prekopani. Iz leta 1944 so npr. grobišča v Gorenji Trebuši (Makceva grapa, Podgrivška grapa, Petrova grapa), Lajše pri Cerknem, iz zime 1945, Zakriž pri Cerknem, Lokve itd.

Kaže da je grobišč, v katerih so osebe neslovenske narodnosti, več kot "slovenskih". V Sloveniji se je namreč končala 2. svetovna vojna v Evropi in na njenem ozemlju so se znašle številne sovražne vojske, ki so se bojevale na strani nemških oboroženih sil s številnimi spremljajočimi civilisti. Hoteli so se prebiti na avstrijsko Koroško in v Italijo in se v strahu pred Jugoslovansko armado in novimi oblastmi želeli predati Angležem in Američanom. Kljub številnim t.i. maršem smrti po nekdanjih jugoslovanskih pokrajinah, kjer so končali vrnjeni in zajeti vojaki in tudi civilisti, je večji del pokopan na slovenskem ozemlju.

Grobišč oboroženih pripadnikov in civilistov iz NDH je v Sloveniji po do sedaj evidentiranih lokacijah le nekaj manj kot slovenskih. Ob umikanju iz Hrvaške prek slovenskega ozemlja se je njihova pot v večjem številu končala že v Bistrici ob Sotli, v Krakovskem gozdu pri Kostonjehovi ob Krki (Sajevece) in v okolici Krškega (Mrtvice, Hafnerjev graben), na poti do Celja in v okolici Celja. Veliko število jih je končalo na poti iz Velenja do Dravograda - v okolici Gornjega Doliča, v Mislinjski dolini, okolici Slovenj Gradca. Najdemo jih v Kamniku (Cuzakov travnik), Kamniški Bistrici (Macesnovec, Šimnov plaz, Kraljev hrib, Kopišča, Dolski plac), Podgorju, Sidolu. Kaže, da so Hrvati tudi v dveh jaških Sv. Barbare v Hudi jami. Tisti, ki so jih vrnil iz Koroške sredi maja 1945, so končali bodisi v Zgornji Lipnici blizu Radovljice (Lancovo) ali grobiščih v Crngrobu, predvsem pa v Kočevskem rogu. Verjetno bi jih našli tudi v protitankovskem jarku pri Dobovi (Mostec). Največje grobišče Hrvatov pa je v Tezenskem gozdu. Tu so aprila 1999 na samo 70 m dolžine protitankovskega jarka, prek katerega so speljali avtocesto, odkopali 1179 trupel.

Vrnjene vojake srbske narodnosti (četniki, Srbski dobrovoljski korpus, Srbska narodna straža) naj bi ustrelili na Kočevskem rogu, na Pohorju, vendar še ni ugotovljeno, kje natančno. Del tistih četnikov, ki so jih zajeli blizu Laškega, leži v rudniških razpokah Starega Hrastnika.

Največ lokacij z nemškimi vojaki je do sedaj znanih na Gorenjskem in to v Mošnjah (Grobišča Zgoša, Senožeta, Lisičji Rep), v Križah pri Trziču, Kranjski Gori (Savsko naselje), na Kočni, v Goričah, morda tudi v Begunjah na Gorenjskem (Mazovčev pruh), v Mojstrani (Mlačca), in nekaj v kraških brezni na Primorskem npr. v Bukovju (Brezni v Martinovih Hrastnicah), Divači (Kačna jama), Obrovu (Kaserova jama), Slopah (Jama pod Kotarjevo ogrado).

Slovenske domobrance, vrnjene prek Področje, so zaprli deloma v škofjeloški grad in nato odpeljali v manjših skupinah na različne lokacije v okolici: Pevno (Matjaževa jama), Trnje (Podtrn), Gabrovo (Lovrenška grapa), Bodovlje, večino pa v zbirno taborišče Šentvid in odtod največ v kraške jame na Kočevskem rogu. Predvidevamo, da jih je največ v Jami pod Macesnovo gorico. Manjši del je končal na Golem, morda v Brezarjevem breznu v Podutiku, oziroma nato v bližnji Kucji dolini. Tudi pri tem grobišču je bilo že vse pripravljeno za sondiranje in morebiten izkop, vendar do izvedbe ni prišlo. Ob koncu vojne zajeti domobranski ranjenci so končali verjetno v brezni nad Glažuto (Brezno pri Konfinu I), Iško (Koščevo brezno) ter v Iški vasi. Tiste, ki so jih vračali prek Pliberka in Teharij, so odpeljali večinoma do rudniških razpok Starega Hrastnika in njegovo okolico.

Množičnejša grobišča slovenskih civilistov so zlasti v bližini taborišč OZNE (Strnišče, Hrastovec v Slovenskih goricah, Brestrnica idr.) oz. njenih okrajnih zaporov. V hribu Gorice nad Šoštanjem naj bi poleg Hrvatov in kočevskih Nemcev končali nekateri meščani Šoštanja, v 13 evidentiranih lokacijah v Mariji Reki (Kregarjev graben) in na Knezdolu (za lovsko kočjo) so domačini iz Posavja, v Košnici pretežno celjski meščani. Domačini iz vasi okoli Logatca leže po vsej verjetnosti v tamkajšnjih brezni (Brezno na Repišah, Jama Gradišnica, Šemonovo brezno, Zakovski gozd pod Strmco). Iz Idrije so jih verjetno vozili na Jelični vrh (Brusova grapa). Del na silo prepeljanih civilistov s Koroške so usmrtili na Lešah pri Prevaljah. Civiliste iz Maribora so vodili na morišča na Pohorju. V Zgornji Bistrici so jih "pokopavali" še v začetku leta 1946. Avgusta 2001 in februarja 2002 so tam

iz dveh rogov oziroma zaklonišč izkopali 431 skeletov.

Na Primorskem so v brezni na Trnovski planoti (Trnovo - Zalesnika, Voglarji - Brezno za Cvetrežem, Grgar - Brezno Podgomila) pretežno osebe, ki so jih jugoslovanske oblasti aretirale na območju Gorice, v Ajdovščini in brezni v okolici Idrijskega Loga (Ajharjevo brezno, Andrejčkovo brezno) pa verjetno del tistih, ki so jih po umiku iz Gorice prepeljali na Primorsko. V kraške jame so jih vozili tudi iz Trsta in Koprškega.¹⁹

Označenost grobišč

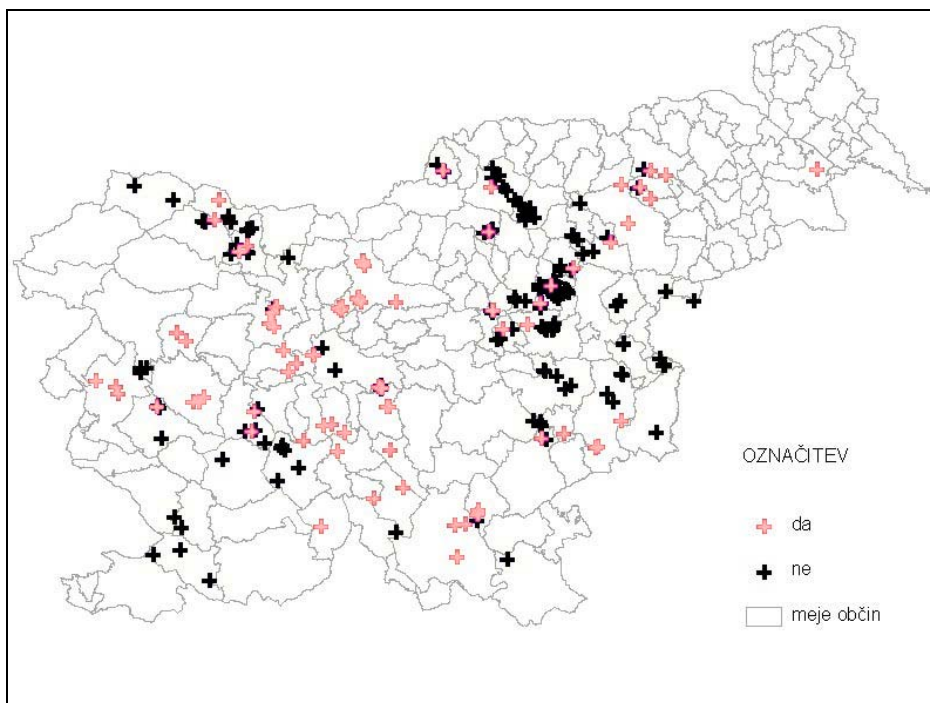

Urejenost, bolje rečeno označenost pregledanih lokacij je zelo različna. Urejeno ni skoraj nobeno grobišče. Le na 110 krajih je postavljeno takšno ali drugače znamenje, oziroma je kraj, kjer naj bi grobišče bilo, zaznamovan; 180 krajev je neoznačenih. V večini primerov imamo opravka z lokacijami na najrazličnejših krajih in zemljiščih: z neoznačenimi brezni, travniki, močvirji, gozdovi, grapami, obrežji itd. Na nekaterih krajih ali v bližini krajev grobišč so društva, občinske komisije in posamezniki, zlasti svojci postavljali raznovrstna znamenja, skoraj izključno iz lesa in v obliki križa. Od dveh desk zbitih v križ do obsežnejših, trajnejših, debelejših, že po načrtih delanih znamenj. Tista, postavljena še v začetku 90. let prejšnjega stoletja, so skoraj že propadla. Kasneje so začeli postavljati trajnejša znamenja, ponekod že prave spominske kapele, kot npr. v Marija Reki, pred rovom Sv. Barbare v Hudi jami.

Le redkokje so okolico grobišč še dodatno uredili. Prve ureditve brezen segajo tja v leto 1990, ko so v okviru spravne slovesnosti ogradili vsa štiri grobišča v Kočevskem rogu. To je bilo narejeno iz dveh razlogov. Preprečevalo je zdrš v brezno, in označevalo, da dostop v dno brezna iz pietetnih razlogov ni priporočljiv ali dovoljen. Poleg postavljenega križa so uredili prostor za prižiganje sveč in to iz naravnega kamna. Z večjim ali manjšim okusom so bili postavljeni še koši za odpadke. Podobno so bila urejena grobišča na Trnovski planoti: Zalesnika, Podgomila, Za Cvetrežem. Po mnenju mnogih je takšna ureditev najbolj primerna, najcenejša in iz tam obstoječih materialov. Manjka le še kakšna informativna tabla ali plošča s podatki. Te pa bomo pri prekritih grobovih našli le izjemoma.

---

¹⁹ To bi lahko bilo 7 jam v občinah Koper in Sežana (Špirnca, Jama pri Socerbskem kalu, Socerbska sveta jama, Vilenica, Bremce, Dolska jama, Socerbska jama za vrhom), iz katerih so jamarji julija 1992 iznesli posmrtno ostanke okoli 60 oseb, ki so sedaj v skladiščih Inštituta za sodno medicino v Ljubljani.

Če izvzamemo postavitev ali izgradnjo križev, drugačnih ureditev niti ni bilo. Izjema so Lajše, ki naj bi bilo centralno grobišče in spomenik za Primorsko in kjer so končali civilisti, usmrčeni leta 1944 zaradi maščevanja za hud poraz ob napadu na partijsko šolo v Cerknem (27. januarja 1944, 3. februarja 1944 je sledila usmrtitev skupine domačinov obtoženih za izdajo). Tam so uredili spominsko kapelo, tlakovali pot proti gozdnemu robu z granitnimi tlakovci, označili postaje križevega pota, postavili velika znamenja, razširili pot do brezna in nekaj deset metrov pred njim zgradili spomenik in postavili spominske plošče. Glede na to, da so grobišča povečini neznan, tudi kaŕipotov, ki bi obiskovalce usmerjali h grobiščem, skoraj ni. Lahko govorimo le o kaŕipotih za štiri grobišča v Kočevskem rogu, postavljena že ob spravni slovesnosti pred 12 leti in o kaŕipotih za že tri omenjena grobišča na Trnovski planoti. En kaŕipot stoji tudi za Teharsko grobišče.

Razglasitev za kulturni spomenik je končna faza ureditve grobišča. Med vsemi lokacijami sta le dve razglašeni za kulturni spomenik. Brezarjevo brezno, iz katerega so bili posmrtni ostanki že iznešeni junija 1945 in bliŕnja Kucja dolina, kamor so jih prenesli. 29. julija 2004 je Vlada RS dala soglasje k pobudi vladne komisije za reševanje vpraŕanj prikritih grobiŕč o razglasitvi Spominskega parka Teharje za kulturni spomenik drŕavnega pomena.

Prav na krajih, ki naj bi najbolj simbolizirali prikrita grobišča, ŕe ni bilo narejeno tisto, za kar si je drŕava prizadevala. Tako po več letih gradnje ŕe plačujemo stroŕke za sanacijo ŕe nedokončanega spomenika na Teharjih, nad grobovi umrlih pa igrajo golf. Pri jami pod Krenom v Kočevskem rogu je na natečaju izbrano spominsko kapelo prehitel na črno zgrajen velik spomenik, ki je spremenil izvirno podobo najbolj znanega grobišča v Sloveniji.

Decembra 2002 je bil na javnem natečaju za enotno označitev grobišč izbran projekt ljubljanskega podjetja Gigodesign. Znamenje je oblikovano kot stoječ valj, vilito v bron in postavljeno na betonski podstavek. Valj je vpet v notranji mehaznim, ki omogoča da se iz valja z nihanjem izvabi zven. Za polaganje sveč in cvetja je zasnovan betonski valj enakih dimenzij kot podstavek za spomenik. Prvi spomenik je bil postavljen 22. decembra 2003 pri breznu Zalesnika v Trnovskem gozdu.²⁰ Zakon o vojnih grobiščih predvideva le nekaj najosnovnejših podatkov na spomeniku: poleg identifikacijskih podatkov, kraja in časa smrti pokopanih, še besedilo posvetilne ali spominske narave.²¹ Na natečaju sprejeto spominsko znamenje pa predvideva le kraj in ime grobišča, število žrtev, narodnost, koordinate in posvetilni napis.

Vprašanje zanesljivosti evidentiranja

Brez sistematičnejših raziskav bo nemogoče dati podatke o številu žrtev, nekoliko manj težav bo pri podatkih o narodnosti, čeprav so pri mnogih evidentiranih lokacijah podatki o narodnosti žrtev različni, izključujoči, ali pa jih sploh ni. Veliko je primerov, ko za več grobišč na določenem območju viri navajajo narodnost in tudi oceno števila žrtev, vendar ne za posamezna grobišča. Zato je pri evidentiranju prikritih grobišč eden največjih problemov vprašanje dokazljivosti, zanesljivosti, potrditve, da gre za grobišče, saj ni zanesljivo, da so vsi evidentirani kraji tudi dejansko grobišča. Predvsem pa ni znan obseg grobišč. Na podlagi ustnih virov, zbrane dokumentacije, spremenjenega terena na lokaciji lahko samo ocenjujemo večjo ali manjšo zanesljivost, še zdaleč pa ne moremo zanesljivo potrditi obstoja grobišča in ga povsod natančneje določiti.²² Metod in

---

²⁰ Stroški postavitve so bili 3,6 milijonov tolarjev. Država naj bi letno postavila 5-10 spomenikov, kar pomeni, da bo samo označevanje potekalo več kot 20 let. V letu 2004 so predvidene ureditve na Tezmem pri Mariboru, Zgornji Bistrici, Hudi jami, Breznu pri Konfinu in Jami pod Macesnovo Gorico. Pri tem pa ni zanemarljivo dejstvo, da ponekod občine sploh niso zainteresirane za postavitev spomenikov.

²¹ Besedilo posvetilne narave se na vojaških grobiščih iz 2. člena tega zakona, razen na grobiščih pripadnikov tujih armad, glasi: "Padel(i) v vojni, Republika Slovenija", na grobiščih žrtev vojne iz 3. člena tega zakona: "Umr(i) kot žrtev (žrtve) vojne, Republika Slovenija", na grobiščih žrtev vojne - po vojni usmrčenih oseb iz 4. člena tega zakona pa: "Žrtev (žrtve) vojne in povojnih usmritev, Republika Slovenija".

Ob sprejemanju zakona je bilo med politiki in v medijih veliko polemik o vsebini posvetilnega napisu. Usmritev v strogem pomenu besede pomeni izvedbo smrtne kazni, ki jo izreče sodišče. V tem primeru bi lahko bila seveda beseda usmritev sporna, saj je večina bila usmrčena mimo sojenja, brez sodbe sodišča in zato bi lahko uporabili besedo naklepni uboj, umor. Poleg tega je bila usmrčenim, ubitim odvzeta temeljna pravica - pravica do groba, kar je predstavljalo enak, če še ne večji zločin. Zaradi tega nekateri smatrajo, da je napis, ki ga določa zakon, pristranski. Zagovarjajo napis "Žrtve vojne in revolucije". Oporekajo jim tisti, ki trdijo, da je izraz revolucija mnogoznačen. Nekateri zagovarjajo napis "Žrtve vojne in revolucionarnega nasilja", drugi menijo da je bolj od napisu pomembna dejanska ureditev in pieteta do grobišč in žrtev v njih.

²² Po pregledu vseh lokacij in po zanesljivosti ustnih in pisnih virov lahko ocenjujem, da je od 200 lokacij okoli 90 % tudi dejansko grobišč. Vprašanje pa je, koliko so vsa prikrita evidentirana grobišča lahko natančno, ožje locirana, tako natančno, da bi grob lahko omejili, ne da bi vanj posegali. Tu pa je odstotek nižji. Tako je kar nekaj lokacij, za katere se ve, da grobišče obstaja, vendar na tistem zemljišču kraja samega ni moč natančno določiti (npr. Mozelj, Hafnerjev graben pri Brestanici). Vseeno smo evidentirali tudi takšne kraje, saj bo nekdo, nekoč prišel do natančnejših podatkov. Tudi sami smo lahko nekaj krajev natančno določili šele ob drugem ali tretjem ogledu in z drugimi informatorji. Pri tem smo posamezne, predvsem označene grobove, ki so bili skupaj, označevali kot eno grobišče. Če pa so ležala narazen, pa smo zaradi določitve natančne lokacije z GPS navigacijskim sistemom, le ta

postopkov fizičnega preverjanja se država razen nekaj izjem še ni lotila. Skoraj vsa dosedanja izkopavanja so bila posledica interesa drugih. Bodisi je raziskavo začela občina (Zgornja Bistrica, kraška brezna v občini Koper), Družbe za avtoceste RS - dalje DARS (Tezno), zasebnik, sorodnik, društvo ali občinska komisija (Zgornja Hudinja, Špitalič na Celjskem, Suhor v Beli krajini, Jelovica) ali pa je šlo za naključne najdbe (gostišče Klukec v Celju). Tudi sondaže v Medlogu pri Celju je izvedel DARS zaradi priključka na avtocesto prek predvidenih grobišč. Kot kaže, prekopavanj posmrtnih ostankov iz grobišč tudi v prihodnje ne bo oziroma bo do njih prišlo le izjemoma ob t.i. sanitarnih prekopih.

Glede na dejstvo, da so se grobo kršile mednarodne konvencije in osnovne človekove pravice, je eshumacija in identifikacija žrtev ter njihov pokop tam, kjer je to mogoče, obveza države. Na podlagi dosedanjih, sicer redkih izkušenj z izkopavanji pa moramo vedeti, da si vseeno ne moremo obetati kakšnih natančnejših podatkov. Običajno bi zvedeli za število in spol žrtev, le redko za status, še manj za narodnost. Zaradi specifičnosti prikritih grobišč in posmrtnih ostankov v njih si tudi ne moremo obetati velikih rezultatov z identifikacijo z biološko primerjalnim materialom (DNK).²³ Do sedaj je bila po tej metodi uspešno identificirana ena oseba in sicer okostje moškega, ubitega v gozdu na Jelovici leta 1943. Na podlagi preiskave DNK zoba sta sin in hči lahko pokopala več kot pol stoletja pogrešanega očeta.²⁴ Zaradi zakrivanja zločinov in grobišč (mnoga so spremenjena v smetišča) pa bo na mnogih evidentiranih lokacijah treba s sondažami najprej nedvoumno potrditi obstoj grobišča in ga v naravi omejiti in nato urediti.

Mitja Ferenc

HOW TO DOCUMENT HIDDEN GRAVE SITES IN REPUBLIC OF SLOVENIA?

S u m m a r y

In Spring 2002 the Ministry of Culture of the Republic of Slovenia facilitated the launching of the documentation of the hidden grave sites. The basic objective of this project was to establish and produce well-documented, cartographic and photographic evidence which would provide a basis for a register of the hidden grave sites that could be used as a reference by government bodies dealing with such issues as well as the mass media and researchers.

The authors, Dr Mitja Ferenc in Mateja Bavdaž, collected data for each individual grave site on the field in compliance with the harmonised methodology of the Register of Cultural Heritage, which is kept by the National Board for Cultural Heritage, and in cooperation with those familiar with the particular grave sites, forensic experts and others. These data were then processed in a computer information

vpisovali posamezno. Pri terenskih ogledih smo si pomagali tudi z detektorjem za odkrivanje kovin, kot enim od neagresivnih metod ugotavljanja zanesljivosti. Pri nekaterih lokacijah smo tako našli ostanke streliva, žico, lopato, ki so potrjevali domneve, da imamo opravka s pravo lokacijo.

²³ Vzroki so v pomanjkanju virov, brez katerih se še ne more zanesljivo sklepati o žrtvah v posameznih grobiščih ali pa so bili podatki znani, pa ni bilo več sorodnikov, da bi pridobili material za primerjavo. Prvi dve prikriti grobišči, kjer so odvzeli vzorce DNK, sta bili v Zgornji Bistrici. Pri obeh je bilo ob izkopu najdeno le malo osebnih predmetov. V prvem grobišču so našli prstan, ki naj bi pripadal pogrešanemu bratu iz okolice Ljubljane. Izvedena je bila DNK preiskava dolge kosti iz bližine prstana, ki pa je ovrgla domnevo. Za dve okostji z opazno telesno značilnostjo je bila preiskava izvedena, vendar identifikacija ni bila mogoča - sorodniki niso bili več med živimi in primerjalnega materiala ni bilo moč pridobiti. Četrta primerjava je bila vzeta iz drugega grobišča v Zgornji Bistrici. Preiskavo DNK so opravili tudi pri kosteh petih okostij, odkopanih na Jelovici, kjer se je na podlagi izjav prič sklepalo o identiteti žrtev. Vendar primerjava vzorcev, odvzeta domnevnim sorodnikom, ni potrdila domnev.

²⁴ Katja Drobnič: Preiskava DNK iz kosti in zob : identifikacija po več kot pol stoletja. Delo-Znanost, 16. 6. 2003.

system using a uniform methodology. By May 2004, by means of the satellite navigation system (GPS), 290 grave sites were located, some 2,400 photographic shots taken, 996 maps prepared, around 2,300 sketches and maps scanned and numerous audio and video recordings taken. Identification, description, access, location and marking data were given for each grave site (the name of the place and the municipality, a map in 1:5,000 scale, the description, the access and the marking of the location) sources and literature, photographs, together with a list of those who passed on the information. It is estimated that one half of the sites containing hidden graves have been documented in this way.

The grave sites documented by 2004 belong to 69 municipalities. With regards to their type the sites can be divided into four groups: Karst pits, mine shafts which also include shelters, anti-tank trenches and burial pits which were dug for execution purposes. Out of the 290 grave sites processed, 35 are Karst pits, 7 mine shafts and shelters, 12 anti-tank trenches and 236 dug burial pits.

Data on the find of human bones exist for 86 Karst pits. The entrances to several pits were artificially collapsed. There were almost no cases of human remains being removed from the Karst pits. A partial exhumation and the removal of remains took place in 1992, from 9 pits in the Koper and Sežana municipalities and from Mihova jama by Uršna Sela.

The second category of the hidden grave sites are the mine shafts and large cracks, resulting from the collapsed mine shafts in the area between Laško, Hrastnik and Trboulje. The best known is the so-called St Barbara's shaft in Huda jama by Laško. It is presumed that the mine cracks of Stari Hrastnik contain the largest number of victims of Slovene and Serb nationality. Up to now there has been no excavation in the mines and the mine cracks. This category includes the prepared shelters and bunkers which were used as mass graves (Slovenska Bistrica, Krško, Spodnje Radvanje).

The best explored among the grave sites in the anti-tank trenches is the one in Tezno by Maribor. This is probably the largest mass grave in Slovenia. The victims buried there were the soldiers of the Independent State of Croatia (ISC). In 1999, part of the trench was systematically explored during the construction of a motorway which crosses it. In a 70 metre section alone, more than 1,110 bodies were excavated. Another major grave site lies in the anti-tank trench in Zgornja Hudinja near Celje. A smaller part of the trench was explored in 1996 and 1997. Within the area of 420 centimetres, 40 skeletons were found which most likely belonged to the soldiers of the ISC.

The most numerous are ordinary burial pits which were dug for the "burial" purposes. These can be found in various locations (in forests and forest clearings, parking areas near cemeteries, along the exterior of cemetery walls, along the banks of rivers and streams, on steep slopes, and even around chapels). This type of grave has received the least expert research, as there were only occasional excavations and probing.

One tenth of the documented sites dates back to the wartime period, while the remainder came into being after the end of the war. In the virtual absence of excavation or probing, the burial sites can be classified according to the status of victims only on the basis of literature, oral sources and information from the local police offices. The collected data suggest that there were 74 sites where civilians were buried, 89 with soldiers, and 69 with both. For others, no such classification could be given. A fifth of the sites contains victims of different nationality, a third is taken by the Slovenes, a quarter by the Croats, one tenth of the sites contain Germans. There is no data available for 35 locations. Practically no site is kept. Only 110 sites or the presumed sites bear some kind of marking, and 180 are unmarked. The government was supposed to mark the sites with the erection of a uniform sign in the form of a bronze cylinder on a concrete base. The first such monument was erected on 22 December 2003 at the Zalesnika pit in Trnovski gozd.

One of the greatest difficulties in exploring the hidden burial sites is the question of the reliability of the evidence. Above all, the extent of the sites is unknown. With a few exceptions, the state authorities have not undertaken any methods and procedures of physical verification. The excavations done so far show that one cannot expect much exact information about those buried there. Even identification by means of DNA is not very promising due to the specific nature of the hidden burial sites and the human remains.

